

A kairói Haszan-mecset.

(Előadta Goldziher Ignáczt. a november 5-iki ülésen.)

Tisztelt barátom, *Herz Miksa bey*, tudományos Akadémiánk kültagja, azzal bízott meg, hogy legújabb munkáját, melyben a kairói *Haszan-mecset* műtörténeti tanulmányozását tűzte ki célul, nevében Akadémiánknak átnyújtsam.

A díszes munka,¹ melyet ezennel van szerencsém rendeltetésének átadni, keletkezését az egyiptomi kormány azon törekvésének köszöni, melyet a muhammedán régiség emlékeinek fentartása, gyűjtése és a lehetőség szerint felújítása körül évek óta kifejt. E célra állították fel 1881. decemberben a „*Comité de conservation des Monuments de l'Art arabe*” című bizottságot. Az apróbb dolgokat a Herz felügyelete alatt álló *Musée arabe* foglalja magában, a romba dőlő Hákim-mecset folyosóin. Annak idején volt alkalmam e múzeum tudományos katalógusát: a „Budapesti Szemlé”-ben méltatni. A „Comité” figyelme előkelő módon Kairó régi mecseteire is kiterjed. E közben az utóbbi években sokat dolgoztak, sok helyreállítást végeztek, melyeknek tervezésére és végrehajtására alig akadhatna mai nap lelkesebb, hivatottabb és illetékesebb szakférfiú, mint elődjének, *Franz* basának méltó tanítványa és hivatalos utódja.

A helyreállítás munkáját az illető műemlékek alapos historiai tanulmánya kell, hogy megelőzze. Ily tanulmány helyezi a gyakorlati munkát arra a tudományos alapra, melyen a régiség hű restaurátorának indulnia kell.

A Haszan-mecsetre nézve ez alapvető munkát hazánkfia azon díszes és becses könyvben végezi, mely a jelen bemutatásra alkalmat nyújtott.

Illőnek tartottam, hogy az ajándék reám bízott átadását néhány tájékoztató historiai megjegyzéssel kísérem.

*

Miután a kereszteshadjáratok eseményei között az igazhitű iszlámmal ellentétben álló *Fátimida*-uralom (969—1171) elbukott,

¹ *La Mosquée du Sultan Hassan au Caire*. Par *Max Herz Bey*, membre et architecte en chef du Comité. Ouvrage publié par le Comité de Conservation des Monuments de l'Art arabe. Le Caire. (Imprimerie de l'Institut français d'Archéologie orientale.) 1899.

² *Catalogue sommaire des monuments exposés dans le Musée national de l'Art arabe*. Par *Max Herz*, Le Caire, 1895. E munka Stanley Lane Poole fordításában angolul is megjelent. Ismertetését l. *Budapesti Szemle*.

az utána következő korszakok uralkodói alatt, az orthodox-izlám valóságos újjáéledése következik be Egyiptomban és a vele kapcsolatos muhammedán országokban. Az abbászida khalifátus, legalább névleg, ismét általános elismerésre jut, és habár lényegében mindinkább elgyengülve, legalább historiai tekintéllyel erősíti a mellette megférő önálló szultán-dynastiákat; legelőbb az efjubidákét (1171—1250), kiket a közülök kikerült Szaladin tett híressé a világtörténelemben; utánuk a két mamluk-dynasziát (1250—1517), melynek majd csaknem három százados uralkodás után, az ozmánok hódítása vetett véget.

Az efjubidák, úgy mint a mamluk uralkodók korszaka, de különösen az utóbbi, valódi aranykora volt az orthodox szunnita iszlámnak. Az ő uralkodásuk ideje a muhammedán theologiai irodalomnak legtermékenyebb korszaka Egyiptomban. E negyedfél század történetirői nem győzik magasztalni azt a személyes részvétet, melyet e harcziás török praetoriánusok közül kikerült uralkodók és nyers környezetük vallásos dolgokban tanúsítanak, azt a gazdag pártfogást, melyben a vallásos tudományt és azt a nagy theologiai irodalmat részesítik, mely a közszellem megváltozásáról a legnyomósabb tanúságot teszi. Vallásos buzgalmuk legelőkelőbb bizonyítékát az e korszakból fenmaradt építési emlékek mutatják, a tőlük alkotott nagyszámú mecsetek, szebilek (közutak), kubbák (síremlékek) és egyéb vallásos emlékek.

Kairó az emlékekben való gazdaságát leginkább a XII—XV. századoknak köszöni. E gazdagsághoz viszonyítva elenyésző csekély az, a mit a megelőző három század alkotott, és a mi ez alkotásokból a mai napig fenmaradt. A vallásos feleledés, mely az említett korszak műemlékeit teremtette, nemcsak ez alkotások tényében, hanem főképen az ez időben keletkezett mecsetek *építkezési rendszerén* is szemlélhető kifejezésre jut.

A nagy mecsetek alkata eddig nagyjában a byzanci bazilikának felelt meg. Hiszen ily stíli imaházak nyújtották a példát, vagy pedig nagyrészt a mecsetek keresztyén templomok átalakításából eredtek.

Azon nagy fontosságból, melyet ezentúl az orthodox theologiai tanulmányok felélesztésének a vallásos életben belül tulajdonítanak, már most azon törekvés következett, hogy e tanulmányokat e vallásos életet legelőkelőbb módon képviselő épületbe kebelezzék be. Már eddig is az imacsarnokok egyúttal theologiai tanítótermekül szolgáltak. Ez intézmény azonban semmi változtatást nem okozott a mecsetek bazilikaszerű alkatán. Mostantól kezdve az újonnan épülő mecseteken külön kifejezést nyer az a rendeltetésük, hogy theologiai tanítóházakul szolgáljanak. Ennek megfelelően új építési jelleget öltének. Az orthodox iszlámot ugyanis négy egyenlő rangúnak elismert irányban tanítják és

gyakorolják. Mindezen négy irány abban az időben nemcsak a nyilvános életben volt hivatalosan elismerve, a mennyiben a nagy központokban minden irányt egy-egy illetékes mufti képviselte: hanem a nagy tanítóintézetekben is minden irány tudományos műveléséről és kifejtéséről egyenlő módon gondoskodtak. Midőn a mecset tanítóintézeti jellege előtérbe lép, midőn mászóval madrasza-vá változik, az imacsarnok négy oldalán a négy felekezetnek szolgáló egy-egy tanítóterem épül, melyhez aztán a tanulás és a személyzet igényeinek szolgáló egyéb kisebb helyiségek kapcsolódnak. Az épület központja tehát négy belőle kisugárzó szárral bővül meg. A mecset alaprajza az egyenlő szárú kereszt alakját mutatja. Ebben különbözik a XII. századtól kezdve a madrasza-mecset a régebbi bazilika-mecsettől. Ez építészeti-történeti tény kifejtését is az iszlám kulturtörténetével való kapcsolatának kimutatását *Max von Berchem* genfi orientalista-nak köszönjük, ki legutóbb egy összefoglaló cikkben¹ szabatos biztonsággal ismét előadta a már most általán elismert elméletét.

Ily kereszt-alapalakat mutató madrasza-mecset a mamluk korszakbeli Egyptom azon hatalmas műemléke is, mely tisztelt kültagunk, *Herz Miksa*, jelen munkájának tárgya.

E mecset alkotója a nem éppen dicsően uralkodó Haszan szultán, ki 1347-ben 13 éves korában lépett a trónra, melytől a felette rendelkező emírek 1351-ben megfosztották, de melyre öcsésének Szálih-nak három éves uralkodása után 1354-ben ismét visszahelyezték. Második uralkodása sem tartott hosszú ideig; 1364-ben a tőle megsértett Jelboga emír, ki uralkodásának ideje alatt a leghatalmasabb úr volt a palotában, börtönre vettette a fiatal szultánt, ki ez idő óta nyomtalanul eltűnt.²

Á gyenge szultán, kinek rövid uralkodási idejéhez az a szomorú emlék is kapcsolva van, hogy a „fekete halál“ távol keletről akkor tartja pusztító bevonulását a Közép-tenger medén, czéjébe, — a gyenge szultán lelkében fogamzott meg az eszme hogy Kairónak minden elődjét és utódját felülmuló mecset-óriását megteremti, a róla nevezett *Haszan*-mecsetet. Arra volt rendelve, hogy majdan a szultán mauzoleumát is magában foglalja. Tudvalevő dolog, hogy a gyönyörű síremlék, mely fölött a 55 méter magasságú kupola emelkedik, Kairó leghatalmasabb kupolája, sohasem rejtette a szerencsétlen uralkodó földi maradványait. De azért a köznép mindenféle csudás hatást tulajdonít e kubbénak.

¹ „*Architecture. Les principaux types d'édifices dans l'architecture musulmane de l'École syro-égyptienne*“ ez. cikkben (*Spécimen d'une Encyclopédie musulmane*, Leiden, 1899).

² William Muir, *The Mamluke or Slave dynasty of Egypt*. (London, 1896) 93—97. l.

Haszan második uralkodása idején 1356-ban fogott e mecset alkotásába és mintha hatalmának kurtaságát sejtette volna, három év alatt befejezte kormányzásának ez egyedüli diéső emlékét. Azt mondják, hogy három év alatt naponként 20,000 drachmát (pénzünk szerint körülbelül 7175 koronát) költött az építkezésre. Az épület 7906 m²-m. területet fedez, 150 h., 68 m. 12., a tetőig 37 m. magassággal bír. Volt talán valami elhamarkodottság is a gyorsan folyó építési munkában. A négy minaretből, melyet a tetőzetre eredetileg terveztek, csak kettő készült el; az északi és a déli oldalon. Ezek közül is az előbbi sokkal alacsonyabb a társánál, a délinél, mely 86 méter magasságával Kairó összes mecseteinek legmagasabb minaretje. A két minaret egyenlensége, mely kívülről egyik feltűnő jellemzőes sajátása e monumentális épületnek, az egyedüli ízlést sértő mozzanat, mely e mecset hatalmas benyomású külsejének szemlélőjét bántja. Azt mondják, hogy az északi minaret, mely eredetileg a délivel egyenlő magasságra volt tervezve, építés alatt bedőlt. Úgy látszik, felületes számításal alkotott alapzata nem bírta el az óriás kötömeg nyomását és az építőnek e torony arányainak redukálásába kellett belenyugodnia. Tekintettel azon, mindenkítől megbámult arányosságra, mely ez épület méreteit jellemzi, nem tartom valószínűnek Herz társam azon feltevését, hogy a minaretek egyenlensége már az eredeti tervezéshez tartozott.

Nem vagyok eléggé járatos az építészet finomságaiban, hogy az emlék általános és részletes sajátosságait a magam benyomása szerint jellemezhessem. Erre való most első sorban *Herz Miksa* munkája, melyet bemutatni szerencsém van. „Kairó — úgymond Herz e munka bevezetésében — a mecsetek városa; ott minden lépten-nyomon felbukkannak, és oly számmal vannak, hogy már magukban is, egy külön város kerülhetne ki belőlük. A királyné közöttük, a melyből legnagyobb hatással bontakozik ki a nagyság és az ünnepélyes vallásosság eszméje, a szultán Haszan-mecset. Minél távolabb pontról ötlük szemünkbe, annál inkább feltűnik szabályos és éles körvonalával, merész minaretjeivel, összhangzó arányainak teljességével. Kőóriás, az ókor templomaival és thermáival felérő, vagy talán határozottabban szólva, a hívő középkor székesegyházaival, melyeknek kortársa. S e hatalmas keretbe a keleti képzelet a legfinomabb díszítéseket teremtette belé: feliratokat, stalaktitokat, faragványokat, mozaikokat, barakok és csiszolt munkákat, aranyozásokat, melyek által a fenség és az igazi szépség egyik csodaművévé vált.“ E munka képes tábláit megelőző szövegben Herz Miksa a mecset külsejének és belsejének részletes leírásával igazolását nyújtja a tanulmánya tárgyát képező műemlék ez általános méltatásának, vala-

mint historiai és irodalmi átnézetet arról, hogy mily hatást keltett keleti és nyugati szemlélőire a XIV. századtól napjainkig.

A Haszan szultán mecsetemléke azonban nemcsak hatalmas alkotás és esztétikai előnyei révén megy nevezetesség-számba a keleti építőművészek között. Nevezetes különösen még a maur építő stíl történetére azzal is, hogy e stílen belül egy új korszakot nyit meg azon mozzanatokkal, melyekkel a rendes maur stílről lényeges eltéréseket mutat. Már mindjárt azon sajátossága, hogy a kupolát hordozó mauzoleum az épületfőtengelyében, a sanctuarium déli oldala mellett külön csarnokot alkot, holott a mecsetekben foglalt síremlékek rendszeren a főcsarnokok valamelyik ének oldalán szoktak elhelyezve lenni, a Haszan-mecsetet az előző idők efféle emlékeitől megkülönbözteti.

Herz Miksa egy külön érdekes fejezetet szentel mindazon eltérések tárgyalásának, melyek által a Haszan-mecset az eddigi maur stílusú épületek jellemző sajátosságaitól eltér. Szerzőnk e részben dicsérendő akribiával a nagy dolgokon túl az ékítmények legapróbb részleteire terjesztette ki figyelmét és valóban nevezetes eredményekre jut. Azt találja, hogy a főkapun, az oszloponkon, pillérekben stb. oly díszítési motívumok vannak alkalmazva, a melyekkel ez ideig semmiféle egyiptomi emléken nem találkozhatni. Egyik nevezetes megfigyelése többek között, hogy ez épület ornamentikájában találkozunk legelőször a növény-ékítmények túlnyomó kifejtésével a geometriai alakok, arabeszkok mellett. A stalaktitek alkalmazása is teljesen elűt azon rendszer-től, mely szerint a maur stílus művelői a díszítés ez eszközét érvényesíteni szokták. Még góthikus elemekre is akad az épület oszlopos opoktjaiban; a mit a kereszteshadjáratok befolyásának tulajdonít. Hiszen egy góthikus kapu, melyet Haszan atyja Akka visszahódítása alkalmával egy ottani kereszttyén templomból zsákmányul haza hozott, még most is látható Kairóban (25. lap, 2. jegyz.). A szakférfiaik nagy érdeklődéssel fogják olvasni Herz munkájának e részét, melyre ezúttal csak figyelmüket óhajtottam felhívni.

De már most az a kérdés: minek tulajdonítható a Haszan-mecsetnek minden elődjétől eltérő építészeti jellege? Csak nem az építőmester szeszélyének, ki e hatalmas műben az öntudatos következetesség tanújeleit nyújtja? Herz Miksa a fenforgó talányok magyarázatára nem találja kielégítőnek azt a feltevést, hogy a mecset névtelen építőmestere talán európai vagy byzanci fogoly volt, ki a tőle jól ismert egyéb stílekből egy-egy sajátosságot belevihetett a tervezésére bízott nagy műbe. E határozatlan feltevés helyett Herz egy eredeti hypothesisist állít fel, mely a mester egyéniségét teljesen reconstruálja a maur építészeti története számára. Az a meggyőződése tudniillik, hogy a Haszan-

mecsetet tervező építőmester a *szeldsuk* építészeti stíl hatása alatt állt. A legutóbbi években mindinkább ismeretessé lesznek azon műemlékek, melyeket a szeldsukok Kis-Ázsiában hátrahagytak; ezeknek romjaiból szakértő kutatók a maur stílnak szeldsuk árnyalatát felélesztették. Itt találja Herz a Haszan-mecset tervezőjének aethetikai hazáját. S tényleg a Haszan-mecset eltérő sajátosságait a szeldsukok néhány nevezetes alkotásaiban, különösen a Kóziában található mecsetekben ki is mutatja.

E helyen sok évvel ezelőtt bővebben kifejtettem azon külső és lelki tényezőket, melyek Kairó legremekebb emlékeinek jelen rongált állapotát előidézték.¹ A Haszan-mecset sem menekült e szomorú sorstól. Nagy része már nem mutatja azt a fényt és pompát, melyben a XVI. századig sugárzott. Mennyezetének és falainak ékitményei nagyrészt lehullottak; csarnokai tele a századokon át felhalmozott törmelékkel. Kupolája is mai állapotában már a török idő műve; a szeldsuk építőmester eredeti kupolája rég bedőlt. Herz Miksa, mint az egyptomi muhammedán műemlékek hivatalos konzervátora és a Vakuf-miniszterium építésze, ki e minőségében a régi emlékek stílszerű újjáalkotása terén már nagy szolgálatokat tett a reá bízott ügynek, a Haszan-mecset újjáalkotása dolgában is előterjesztést tesz az erre hivatott hatóságnak. Efféle munkálataiban az a módszere, hogy építőmesterségét philologiai és historiai kutatásokkal kapcsolja össze; a munkába vett emlékek régi helyzetét a forrásokból lehetőleg rekonstruálja és csak e nyomon járul a gyakorlati kivitelhez. Munkájában is kimerítő teljességgel állítja egybe mindazon adatokat, melyeket a mecset eredeti alkatáról keleti és nyugati íróktól nagy szorgalommal és kritikával összeszedhetett.

Jelentését azonban költségvetéssel zárja be, mely szerint a mecset helyreállítása 40,000 egyptomi fontba kerülne. Az utóbbi időben nálunk is sokat emlegetett „vakuf“-ból ez idő szerint a rengeteg költségre nem telik. Egyelőre tehát a „*Comité de conservation des monuments de l'art arabe*“-nak Herz tizenkét művészi kivitelű táblával kísért munkájának díszes kiadásával kell beérnie, melylyel a kairói mecsetek műtörténeti bemutatásának sorozatát méltó módon nyitja meg. A kik a keleti építészet iránt érdeklődnek, hazánkfia jelen kiadványából, úgymint a sorozat folytatásaiból sokat tanulhatnak. Ezért tartottam czélszerűnek, hogy kiutagunk becses ajándékát ez úton külön mutassam be.

¹ Az Iszlám (Budapest, 1881) 286—298. l.